

Gruekedlen får comeback

Merete Pallesen

I et vaskehus har murerne i Den Gamle By opført en ny gruekedel, så museet kan fortælle historien om tidligere tiders vaskemetoder. Der fandtes ingen originale tegninger eller anvisninger at gå ud fra, men ved systematisk at nedbryde en bevaret gruekedel, lærte murerne teknikken og dokumenterede processen.

En gruekedel var ikke en del af pensum, da murerformand i Den Gamle By, Hans Bendix Weiss, var i lære som murer. Og til opgaven med at bygge en gruekedel fra A til Z ledte han efter originale arbejdstegninger og beskrivelser hos museer, tekniske skoler og skorstensfejere, men forgæves.

"Det er typisk for håndværk", fortæller han. "Meget arbejde er gået i arv fra generation til generation og ikke beskrevet i bøger."

Som mange andre opgaver i Den Gamle By, har håndværkerne også med gruekedlen lært sig en gammel teknik og dokumenteret den til glæde for kommende generationer. At arbejde per gefühl er en del af historisk håndværk.

Museet havde fået et tip om en gruekedel i Ajstrup, syd for Aarhus, som skulle rives ned. Efter at have set på den, besluttede Hans Bendix Weiss, at den skulle danne udgangspunkt for museets udgave, og han og murer-svend Lars Fabricius gik i gang med en systematisk nedbrydning.

Aase Nielsen, der er frivillig i Den Gamle By, har ikke glemt, hvordan man vasker tøj i en gruekedel. Som barn var hun ofte med sin mor i vaskehuset.

Datidens vaskemaskine

Før vaskemaskinen med stigende grader af automatisering tog slæbet med storvasken, var husmødrene afhængige af varmt vand, vaskebræt og baljer.

I en gruekedel kunne de opvarme store mængder vand og vaske enten direkte i kedlen eller i en balje ved siden af.

En muret gruekedel fungerer som en slags ovn med et fyrhul til brænde. Varmen fra bålet suges rundt om kedlen og opvarmer kedel og vaskevand. Et låg af træ, der dækker kedlens overflade, holder på varmen. Med en rørestok fordelte kvinderne tøjet i vandet og fiskede det op uden at brænde fingrene.

Vasketøjet kunne være meget beskidt og blev ofte sat i blød dagen i forvejen; datidens sæber var nemlig ikke så effektive, som vi kender dem i dag.

Betegnelsen 'grue' kommer af, at man oprindeligt hængte kedlen over en grue eller grube, en fordybning med plads til brændestykker.

For at kunne formidle historien om denne omstændelige vaskemetode, besluttede museet at bygge en helt ny gruekedel. Vaskehuset er rekonstrueret og nyopført bag Huset i Havnegade, der oprindeligt stod i Viborg.

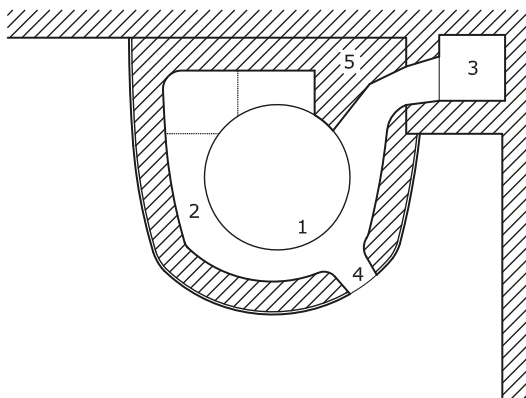
En gruekedel kunne producere mange liter varmt vand til storvask.

Varmen i fyrrummet bliver udnyttet optimalt, når røgen siver rundt om kedlen i midten. I et vaskehus i Den Gamle Bys kvarter fra 1974 er denne gruekedel blevet nyopført efter alle kunstens regler.

Skitse af gruekedel set fra oven.

1. kedel til vand.
2. trækkanal.
3. skorsten.
4. træklåge.
5. mursten.

Glemt teknologi bliver genskabt

I vaskehuset i Ajstrup gik Den Gamle Bys murere metodisk til værks med nedbrydningen af gruekedlen. Første trin var at opmåle det udvendige af konstruktionen og fyrhullets størrelse. Murerformanden tegnede også flere skitser af lodrette og vandrette tværsnit.

Præcise udvendige og indvendige mål er nødvendige til arbejdstegningerne. Under nedbrydningen af gruekedlen i Ajstrup, tegnede murerformanden også skitser af lodrette og vandrette tværsnit.

Med håndkraft og el-hammer blev de øverste lag sten fjernet. Det skete nænsomt, så selve vaskekarret – kedlen – kunne løftes op. Nu stod skallen af mursten tilbage, og det blev tydeligt, hvor trækkanal og fyrrum er placeret. Træklåger, fyrlåge, rist og sten forsvandt hen i dyngen med murbrokker, og til sidst nåede murerne til soklen. Undervejs i hele processen tog de mange fotografier, og der blev optaget en film af nedbrydningen til dokumentation.

Efter en formiddags koncentreret arbejde var udvendige og indvendige mål, billeder og konkret erfaring i hus.

”Når man har haft materialet i hænderne og selv knoklet med processen, giver det en helt anden fornemmelse end blot ved at se tegninger”, siger Bendix.

Nu var murerne klar til den omvendte proces med at bygge en ny gruekedel fra bunden.

En gruekedel består af en muret ovn med en vandbeholder, kedlen, i midten. Ved opbygningen placeres kedlen oven på soklen og omkranses af mursten skifte for skifte.

Kedelindsats blev efterlyst over hele landet

Indsatsen fra den nedrevne model havde desværre revner og kunne ikke bruges i den nye konstruktion. Materialet skulle være støbejern uden emalje – en type, der viste sig svært at skaffe.

Så selvom Bendix og hans svend, Lars, var klar til at begynde opmuringen i Den Gamle Bys vaskehus, måtte de vente på den helt rigtige, intakte kedel-indsats til gruekedlen.

Murerformanden var villig til at køre langt for at få den rette størrelse og type kedel, så museets Facebookside blev brugt til en efterlysning. Det gav overvældende mange henvendelser fra venlige mennesker over hele landet.

Den helt perfekte kedel blev hentet i Randers, og nu var alle materialerne samlet til byggeprocessen.

Stenene, der skal bruges til ovnens konstruktion, er helt almindelige, nye mursten.

"Intet tyder på, at der har været brugt særlige sten til gruekedlen. I alt skal vi bruge 200", siger Bendix.

Ny model – gammel teknik

Som det første murede Bendix soklen og bunden af ovnen, og kedlen blev placeret i midten. I en bue rundt om kedlen lagde han tilpassede sten lag på lag op til kedlens øverste kant. Trækkanaler og fyrhul i hver sin højde passes ind efter arbejdstegningerne.

Først en avis og dernæst små stykker træ opvarmer fyrrummet under gruekedlen. Murerformand Hans Bendix Weiss var spændt på den første optænding i museets nyopførte model. Murersvend Lars Fabricius ser til.

Efter 3-4 dages hærkning blev stenene pudset med bastardmørtel og efterfølgende glittet med ren cement. Det giver en overflade, der ikke suger vand. Bendix fortæller, at lidt sæberester i kedlen vil medvirke til, at jernet ikke rustet.

Murerformanden er selv vokset op i et hus med gruekedel i kælderen. I 1960'erne blev kedlen fjernet og gav plads til et værelse til Bendix.

"Der var jo ikke brug for kedlerne længere. Min mor fik en vaskemaskine ligesom mange andre husmødre", siger Bendix.

Den første optænding

Før den nyopførte gruekedel tages i brug, skal murerformand Hans Bendix Weiss undersøge, om alt fungerer med optænding, træk i skorstenen og ikke mindst, hvor lang tid det vil tage at få de næsten 100 liter vand varmet op.

Der er skaffet brænde, vand og aviser: "Det bliver virkelig spændende, det her. Jeg har aldrig før prøvet at tænde op i en gruekedel. Godt, jeg har været spejder", siger Bendix.

Fra venstre er det tømrerformand Ejvind Maltesen, murerformand Hans Bendix Weiss, skorstensfejer Ole Asmussen og murersvend Lars Fabricius, der overvåger røgen fra gruekedlens skorsten. Hvis røgen let passerer ud i det fri, mindskes risikoen for løbesod.

Inden murerformanden kan begynde at tænde op under støbejernskedlen, undersøger skorstensfejerer, om røgen vil passere rundt i trækkanalerne uden problemer.

Bendix har fået fortalt, at røgen skal gå venstre om kedlen, men han kan nu ikke se praktiske årsager til dette.

Skorstensfejerer kigger i et spejl, som han holder ind i skorstenen. Med spejlet kan han se langt op i røret. Også trækkanalen i selve ovnen bliver tjekket med lommelygte.

Det er vigtigt at holde røgens temperatur over dugpunktet. Det mindsker løbesod og dermed risikoen for skorstensbrand.

Skorstensfejerer har ikke bemærkninger til skorsten eller trækkanaler, så Bendix kan nu stryge den første tændstik. Et gammelt husråd er at varme skorstenen og trækkanaler op ved at brænde en avis af. Det vil forhindre røgen i at sive ud i rummet. Kold luft er tungere end varm luft, og da der går ild i brændestykkerne, er det tydeligt, at røgen forsvinder op i skorstenen.

Pudset revner, men ingen panik

Alt går som det skal med optænding og opvarmning af vaskevandet.

"Der er sug i den, det er rigtig godt", siger Bendix.

Det er vigtigt, at der er vand i kedlen, når man tænder op, ellers risikerer støbejernet at eksplodere. Allerede efter 10-15 minutters optænding er kedlen lun, og der hvirvler en let damp fra vandets overflade.

Mens vandtemperaturen forbavsende hurtigt stiger, opdager Bendix, at pudslaget slår revner. Skorstensfejerer siger, at han aldrig har set gruekedler uden dem. Og revnerne er da også kun overfladiske. Efter tre kvarter er vandet så varmt, at man ikke kan stikke fingrene i uden at brænde sig.

Vaskebræt og brun sæbe

Både det meget varme og det kolde vand har slidt på husmødrenes hænder. At vaske var kvindearbejde og sled på hænder og rygge.

Ligesom fornemmelse for materialer og teknik bliver overleveret fra håndværker til håndværker, bliver viden og håndelag formidlet videre fra mor til datter og fra tjenestepige til tjenestepige.

Den Gamle Bys frivillige, Aase Nielsen, har lovet at undersøge, hvordan gruekedlen fungerer, når der skal vaskes tøj. Som barn og ung har hun tilbragt mange timer i et vaskehus sammen med sin mor, og hun er ikke i tvivl om, hvordan storvask i gruekedel foregår. Aase fortæller, at moren satte vasketøjet i blød i koldt vand dagen før, det skulle vaskes. Det hvide linned

kom ned i en blanding af et blegemiddel kaldet blånelse og brun sæbe. På vaskedagen blev der fyret op, og tøjet flyttet fra gruekedlen over i en zink- eller træbalje. Med vaskebræt og knofedt forvandlede det beskidte tøj sig efterhånden til rent tøj; man skiftede ikke tøjet så ofte, for det tog tid og kræfter at vaske.

Aase Nielsen, der stadig har vaskerutinen i kroppen, fortæller, at når kvinderne alligevel havde fyret i gruekedlen, var det nemt at varme lidt ekstra vand til børnenes storvask.

Fra håndkraft til simpel mekanik

Engang var en gruekedel en helt almindelig og praktisk indretning.

I huset fra Viborg, hvor gruekedlen nu er genskabt, var man fælles om en gruekedel i et separat vaskehus. Tidligere beboere fortæller, at kvinderne i opgangen brugte gruekedlen til vask så sent som i 1974. Og da vi i Den Gamle By tager udgangspunkt i konkrete menneskers liv, når vi indretter boliger, var det vigtigt at få denne detalje med. Viborg-husets gruekedel var dog ikke bevaret, da huset blev nedtaget i 2006.

Det var et stort fremskridt, da en elektrisk vaskemaskine kom på markedet i 1950'erne. Maskinen kunne vrikke tøjet rundt i kedlen og spare kvinderne for en stor del af skrubbearbejdet. Mange husker stadig mærket Ferm – hvor de første modeller var uden varmelegemer. Det varme vand kunne gruekedlen så levere.

Mange vil også huske, at gruekedlen kom i brug ved andre lejligheder end storvask. De mange liter vand, som gruekedlen kunne koge, har især på landet også gjort gavn ved slagtning, når fjerkræ eller grise skulle dypes i eller overhældes med kogende vand. Det lettede processen med at plukke fjerene af høns og gæs og skrabe hårene af huden af grisen. Hvis man havde brug for at lave store portioner mad som suppe eller saft, var gruekedlens store kapacitet også praktisk. Tidligere kollektivister fortæller, at de i 1970'erne brugte gruekedlen til plantefarvning af garn.

Hvilke erindringer, der dukker op hos Den Gamle Bys gæster ved synet af gruekedlen, ved vi naturligvis ikke. Forhåbentlig vil den være med til at bringe minder frem, som det skete for 'vaskekongen' Aase Nielsen og hos murerformand Hans Bendix Weiss, der byggede museets nye gruekedel.

English summary

The copper in the wash house

Once town-dwellers did their washing in coppers in outhouses or basements. In 1974, women in a house in Viborg were still using this method although semi-automatic and automatic washing machines were common. The apartment house has now been rebuilt in the district from the 1970s in Den Gamle By, where visitors can see the homes and the wash house with a new-built copper.

When the bricklayers were about to reconstruct the copper from scratch, they had no original working drawings to go on. Trade skills were normally handed down directly from one generation to another. By breaking old coppers down, the bricklayers learned precisely how they were arranged and constructed, with a stoke hole for firewood, flues and the built-in water tank.

Then, by building a new copper, they learned an old technique and documented it for the benefit of future generations.

Many people today still have memories of long, hard washing-days in the past. We hope these memories will be revived at the sight of the copper in the wash house in Den Gamle By.